

اصلي

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۹۸۱۶۸۲

پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ

عنوان:

زندگانی و سیره امام حسن مجتبی (علیه السلام)

در مکاتب تاریخی

استاد راهنما:

دکتر صادق آئینه‌وند

استاد مشاور:

دکتر سید حسین فلاح‌زاده

۱۳۸۷ / ۲ / ۲۳

نگارنده:

حسن صادقی پناه

کتابخانه و اسناد آرمان علی‌زاده
موسسه تخصصی حکمت

زمستان ۱۳۸۳

۹۸۴۸۲

تقدیم به:

بزرگ قهرمان تاریخ اسلام امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام)

پرچم برافراشته عدالت و آزادگی، کعبه مقصود،

قبله موعود حضرت مهدی (عج)

پدر، مادر و همسر

گل های زندگیمان «محمد امین» و «مائده»

سپاس و امتنان

از راهنمایی و مساعدت استاد محترم جناب دکتر آئینه‌وند که با راهنمایی خود مشوق خوبی برای اتمام این تحقیق بودند و مشاوره استاد محترم جناب دکتر فلاح‌زاده که بهره‌های فراوانی از ایشان بردم.

همچنین از تلاش‌های بسیار زیاد، مسئولان و استادان مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم علیه السلام تشکر و سپاسگزاری نمایم.

همچنین از آقای کارگر و مسئولین کتابخانه نیز تقدیر و سپاسگزاری می‌نمایم. در پایان از همسر عزیزم که با صبر و حوصله و تحمل مشکلات مسیر پژوهش

را تسهیل نمود کمال تشکر دارم.

باسمه تعالی

چکیده پایان نامه

نمره:

امتیاز:

صفحه:

عنوان پایان نامه زندگانی و سیره امام حسن مجتبی علیه السلام در مکاتب تاریخی

نام و نام خانوادگی دانشجو حسن صادقی پناه رشته تاریخ مقطع کارشناسی ارشد

استاد راهنما دکتر صادق آئینه‌وند استاد مشاور دکتر سید حسین فلاح‌زاده

تاریخ دفاع

تاریخ تصویب

چکیده

هدف این نوشته بررسی سیره و زندگانی امام حسن مجتبی علیه السلام با نگاه همراه با دقت به مکاتب تاریخی است چرا که به نظر رسید اندیشه و فلسفه نهفته در آن سوی جنبه‌های صوری روایات تاریخی مورد تأمل قرار نگرفته است. لذا با مسلم گرفتن این که در هر دوره از تاریخ نگاری اسلامی با حاکم شدن شرایط جدید؛ فلسفه و نگاهی خاص جلوه یافته و دیدگاه مورخان را به خود واداشته است قصد بررسی آن در قالب این سؤال که آیا اندیشه‌های سیاسی - فلسفی منشاء اختلاف در تاریخ نگاری زندگی و سیره امام حسن مجتبی علیه السلام بوده است یا خیر مطرح شد لذا سؤال اصلی این گونه مطرح شد که:

وجه ممیز یا خاص توجه مورخان مکاتب تاریخ نگاری به سیره و زندگانی سیاسی امام حسن مجتبی علیه السلام چیست و

علت یا علل این امر کدام است؟

در مسیر تحقیق فرضیه‌هایی مدنظر قرار گرفت که عبارتند از؛ «حرکت ویژه امام در متارکه نظامی زمینه‌ساز توجه مورخان به سیره ایشان شده است»، در تأثیری که این حرکت در تحولات سیاسی جامعه ایجاد کرده است، عنایت مورخان را به خود جذب کرده است. هر یک از مکاتب از زاویه دید خود به این حادثه توجه کرده‌اند، بر همین اساس یافته‌های خود را در دو بخش تنظیم و تدوین نمودیم.

در بخش اول که شامل سه فصل می‌باشد به بررسی مکاتب تاریخی پرداخته و سعی گردید هر یک از مکاتب تاریخی مدینه، عراق و شام به طور کامل تبیین و ویژگی‌های آنها بیان گردد تا بتوان با شناخت از تعریف مکاتب تاریخی و وجه اشتراک و تمایز هر یک از آنها زمینه را برای دقت و تأمل در روایات تاریخی موجود در نتایج پیرامون امام حسن مجتبی علیه السلام آماده کرد.

در بخش دوم که شامل چهار فصل می‌باشد با تقسیم زندگانی امام حسن مجتبی علیه السلام به چهار بخش به تحقیق در منابع و اسناد تاریخی پرداختیم و با رجال‌شناسی راویان روایت‌های تاریخی و تشخیص و تعیین مکتب هر یک از آنها در روایات مربوطه مذاقه گردید و البته در نهایت؛ علی‌رغم یافتن برخی اختلافات که می‌توانست ما را به سؤال اصلی خویش راهنمایی نماید؛ به این نتیجه رسیدیم که نمی‌توان وجه یا جوه ممیز یا خاصی در چگونگی و چرایی توجه مورخان به سیره و زندگانی امام حسن مجتبی علیه السلام را لحاظ کرد بنابراین بسیاری از روایات موجود در منابع از مورخان هر سه مکتب در موضوعات واحد نقل گردیده است.

فهرست مطالب

۱	مقدمه: طرح تفصیلی پژوهش
۲	۱- بیان مسأله
۲	۲- علّت انتخاب موضوع، اهمیّت و فایده آن
۳	۳- سابقه پژوهش
۳	۴- سئوال اصلی پژوهش
۴	۵- فرضیه‌های پژوهش
۴	۶- مفاهیم و متغیرها
۴	۷- سئوالات فرعی پژوهش
۵	۸- پیش فرض‌های پژوهش
۵	۹- اهداف پژوهش
۵	۱۰- روش پژوهش
۵	۱۱- روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها
۶	۱۲- جامعه آماری و تعداد نمونه‌ها و روش نمونه‌گیری
۶	۱۳- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها
۶	۱۴- سازمان‌دهی پژوهش

۷	بخش اول، مکاتب تاریخی
۸	فصل اول، کلیات، تعاریف
۹	معنا و فایده‌ی تاریخ
۱۰	جایگاه تاریخ در طبقه‌بندی علوم
۱۰	تاریخ نگاری اسلامی
۱۴	روش‌ها و مکاتب تاریخ
۱۷	فصل دوم، مکتب مدینه
۱۸	مکتب مدینه
۱۹	سران و راویان
۲۲	فصل سوم، مکتب عراق
۲۳	مکتب عراق
۲۴	سران و راویان
۳۰	فصل چهارم، مکتب شام
۳۱	مکتب شام
۳۲	سران و راویان
۳۵	بخش دوم، بررسی سیره زندگانی امام حسن مجتبی <small>علیه السلام</small> در مکاتب تاریخی
۳۶	فصل اول، احوال شخصیه
۵۳	ضمائم فصل اول
۶۲	فصل دوم، دوران خلفاء
۶۴	۱- شرکت امام حسن <small>علیه السلام</small> در فتوحات
۶۷	۲- امام حسن <small>علیه السلام</small> در وداع ابوذر
۶۹	۳- امام حسن <small>علیه السلام</small> و محاصره عثمان

۷۵ امام در دوره امیرالمؤمنین علی <small>(علیه السلام)</small>
۸۹ ضمائم فصل دوّم
۹۶ فصل سوّم، دوران حکومت
۱۰۲ ضمائم فصل سوّم
۱۰۶ فصل چهارم، پس از صلح تا شهادت
۱۱۱ شهادت امام حسن <small>(علیه السلام)</small>
۱۱۵ خاتمه: نتیجه گیری
۱۱۸ کتابنامه

مقدمه:

طرح تفصیلی پژوهش

۱- بیان مسأله

تحقیق در نام و نشان مواد تاریخی نخستین آثاری که بخش‌هایی از آن در کتب جامع‌تر و متأخرتر آمده و نیز بررسی خاستگاه اندیشه و دیدگاه نویسندگان این آثار نشان می‌دهد که تاریخ‌نگاری اسلامی از آغاز در دو جهت اساسی حرکت می‌کرد که تمایزات مهم با هم داشته‌اند. لذا می‌توان از آنها به مکتب مدینه، عراق نام برد. هدف این نوشته بررسی سیره و زندگانی امام حسن مجتبی (علیه السلام) با نگاه همراه با دقت به مکاتب تاریخی است. موضوعی که هنوز ضوابط بنیادین آن سنجیده نشده و اندیشه و فلسفه نهفته در آن سوی جنبه‌های صوری آن چنان محل کنجاوی و تأمل قرار نگرفته است ما می‌خواهیم بررسی کنیم که آیا اندیشه‌های سیاسی، فکری و فلسفی منشاء اختلاف در تاریخ‌نگاری زندگی و سیره امام حسن مجتبی (علیه السلام) گردیده یا خیر.

۲- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن

اگرچه بیش از چند دهه از عمر طرح مکتب‌های تاریخ‌نگاری اسلامی نمی‌گذرد، اما شناخت آنها در چگونگی مطالعات تاریخی تأثیرگذار بوده است. مطالعه تطبیقی میان این مکاتب و کیفیت سیره‌نگاری سیره‌نگاران آنها نسبت به زندگی امام حسن مجتبی (علیه السلام) می‌تواند به عنوان گامی مهم در روشمند کردن مطالعات تاریخی نقش ایفا کند و این رشته را به عنوان رشته‌ای علمی مطرح سازد و احیاناً آفق‌های جدیدی را در مطالعات سیره‌شناسی پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و ائمه (علیهم السلام) بر روی محققان بگشاید چراکه با جستجوی در لایه‌های پنهان ادوار تاریخ‌نگاری به دنبال کلیدهایی دست می‌یابیم تا با آن اصول و هدف‌های علمی در تحلیل تاریخی برسیم.

۳- سابقه پژوهش

در زمینه تاریخ نگاری در اسلام و روش‌ها و مکاتب مطرح در آن به موارد ذیل اشاره

می‌شود:

- علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ترجمه دکتر آئینه‌وند.

- تاریخ نگاری در اسلام، سید صادق سجادی و هادی عالم‌زاده.

- التاریخ العربی و المورخون، دکتر شاکر مصطفی.

- المدارس التاریخية الكبرى، دکتر محمد مراد.

و در کتب متعددی که در ذیل عناوین «علم التاريخ» و «مصطلح التاريخ» و «فقه التاريخ» و

«فلسفه التاريخ» و «دراسية التاريخ» نوشته شده هر یک اشاره‌ای به مکتب‌ها کرده‌اند.

اما پیرامون زندگانی و سیره پیامبر ﷺ و دیگر ائمه علیهم‌السلام و به ویژه امام حسن

مجتبی ﷺ با بررسی صورت گرفته از نگاه مکاتب تاریخی پژوهشی مشاهده نگردید البته باید

متذکر شد که کتب متعددی با رویکرد نقلی و یا تحلیلی پیرامون زندگی و سیره ایشان به رشته

تحریر در آمده است منتهی اولاً در قیاس با تحقیقات بعمل آمده پیرامون سیره و زندگی پیامبر و

برخی دیگر از ائمه مانند حضرت علی ﷺ و امام حسین ﷺ کم می‌باشد. ثانیاً بیشترین نقطه

عنایت در بررسی زندگی ایشان به بررسی متارکه نظامی معطوف گردیده است. و ثالثاً جز تعدادی

از آنها مانند کتاب ارزشمند علامه جعفر مرتضی عاملی با عنوان تحلیل از زندگانی سیاسی امام

حسن ﷺ و یا کتاب ارزشمند باقر شریف قرشی با عنوان حياة الامام الحسن بن علی ﷺ.

و کتاب صالح الحسن شیخ راضی بنفیر بار در این راه قدمی نهاده است

۴- سؤال اصلی پژوهش

وجه ممیز یا خاص توجه مورخان مکاتب تاریخ نگاری به سیره و زندگی سیاسی امام

حسن مجتبی ﷺ چیست؟ و علت یا علل این امر کدام است؟

۵- فرضیه‌های پژوهش

- حرکت ویژه امام در متارکه‌ی نظامی زمینه‌ساز توجّه مورخان به سیره ایشان شده است.
- تأثیری که این حرکت در تحولات سیاسی جامعه ایجاد کرده است، عنایت مورخان را به خود جذب کرده است.
- هر یک از مکاتب از زاویه دید خود به این حادثه توجّه کرده‌اند.

۶- مفاهیم و متغیرها

مفاهیم: روش‌های تاریخ‌نگاری و مکاتب تاریخ‌نگاری، مکتب مدینه، مکتب عراق، مکتب شام، شیوه‌ها و سیر تاریخ‌نگاری در سرزمین‌های اسلامی، انواع تاریخ‌نگاری متارکه نظامی، تحولات سیاسی، مبانی فکری، سیاسی، تأثیرگذاری و تأثیرپذیری. متغیر مستقل: آشنایی محدود با روش‌های علمی - تاریخ، مشکلات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مکاتب.

متغیر وابسته: موضع‌گیری و تاریخ‌نگاری نمایندگان مکاتب در نگاه به زندگانی و سیره امام

حسن ﴿عَلَيْهِ السَّلَام﴾

۷- سئوالات فرعی پژوهش

- تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی و روش‌ها و مکاتب تاریخی چیست؟
- مکتب مدینه، ویژگی‌های آن چیست و سران و راویان آن چه کسانی هستند؟
- مکتب عراق، ویژگی‌های آن چیست و سران و راویان آن چه کسانی هستند؟
- مکتب شام، ویژگی‌های آن چیست و سران و راویان آن چه کسانی هستند؟
- تفکر متمایز مکاتب تاریخ‌پیرامون احوال شخصیه امام حسن ﴿عَلَيْهِ السَّلَام﴾ چیست و چگونه است؟
- تفکر متمایز مکاتب تاریخ‌پیرامون امام حسن ﴿عَلَيْهِ السَّلَام﴾ و دوران خلفا چیست و چگونه؟

- تفکر متمایز مکاتب تاریخ پیرامون امام حسن علیه السلام و حکومت چیست و چگونه؟
- تفکر متمایز مکاتب تاریخ پیرامون امام حسن علیه السلام دوره پس از صلح تا شهادت چیست و چگونه است؟

۸- پیش فرض‌های پژوهش

- مکاتب تاریخی نگاه متمایزی به زندگانی امام حسن مجتبی علیه السلام انداخته‌اند.
- رویکرد متفاوت آنها در تاریخ نگاری براساس اختلافات در مبانی فکری، سیاسی و فلسفی بوده است.
- تأثیرگذاری جدی این مکاتب بر وضعیت فکری، فرهنگی و اجتماعی اهل فکر و اندیشه هم عصر و هم مصر خویش.

۹- اهداف پژوهش

هدف عملی: روشن کردن یک موضوع با اهمیت در حوزه پژوهش‌های تاریخ اسلام.
هدف کاربردی: به دست دادن یک تصویر نسبتاً روشن از چگونگی مطالعات تاریخی و کیفیت سیره نگاری ائمه علیهم السلام.
ضرورت خاص: لزوم طرح گامی مهم و تازه در روشمند کردن مطالعات تاریخی.

۱۰- روش پژوهش

نوع روش پژوهش: توصیفی، تاریخی و کتابخانه‌ای.

۱۱- روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها

کتابخانه‌ای.

۱۲- جامعه آماری و تعداد نمونه‌ها و روش نمونه‌گیری

در این پژوهش به سه مکتب مدینه، عراق و شام نظر خواهیم افکند و از مکتب مدینه به سران مکتب مانند: عبدالله بن عباس، سعید بن سعد به عبادہ خزرجی، سهل بن ابی خيثمه، سعید بن مسیب بن عثمان، و از مکتب عراق به سران مکتب مانند: ابو عمرو بن شراحیل، یونس المغنی، عطیه بن حارث همدانی... و از مکتب شام به سران مکتب مانند: عبید بن شریه، یزید بن ابیعه، عروہ بن زبیر... مراجعه خواهد شد.

۱۳- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها

در این پژوهش ما از روش تحلیل محتوی براساس منابع موجود بهره خواهیم برد به این معنی که؛ ابتدا سران هر مکتب شناسایی می‌شود و تاریخ دقیق تولد و وفات آنها معین می‌گردد سپس کلیه منقولات تاریخی آنان پیرامون امام حسن مجتبی (علیه السلام) که در کتب معتبر آمده استخراج می‌گردد و سپس سعی خواهد شد بر حسب سال وقوع حوادث و یا موضوع به جمع‌بندی پردازیم.

ما بعد از دسته‌بندی و تدوین، ویژگی‌ها و صفات بارز هر مکتب را شناسانده و بعد به تحلیل و تفسیر ابعاد نهفته در آن از زاویه سیاسی، اجتماعی خواهیم پرداخت.

۱۴- سازمان‌دهی پژوهش

این تحقیق شامل دو بخش و یک نتیجه‌گیری می‌باشد بخش اول دارای سه فصل به شرح ذیل می‌باشد:

فصل اول: کلیات و تعاریف: در این فصل با اشاره به معنی و فایده تاریخ و جایگاه آن در طبقه‌بندی علوم به احداث و انگیزه‌های تاریخ نگاری اسلامی و آغاز و منشاء آن پرداخته شده است و پیرامون تعریف مکتب و اسباب تشکیل مکتب‌های تاریخی و چرایی تمایز آنها با موقعیت جغرافیایی مطالبی را؟؟؟؟؟؟ گردیده است.

فصل دوم: مکتب مدینه: در این فصل با توضیح پیرامون مکتب مدینه و ویژگی و اهمیت آن به معرفی برخی از سران و راویان آن پرداخته شده است.

فصل سوم: مکتب عراق: در این فصل نیز پیرامون مکتب عراق و ویژگی های تمایزات آن مطالبی ارائه و برخی از سران و راویان آن معرفی گردیده است.

فصل سوم: مکتب شام: پیرامون مکتب شام و چگونگی تشکیل آن و میزان اهمیت آن در قیاس با دیگر مکاتب و نیز تمایزات و ویژگی های آن مطالبی ارائه و به معرفی برخی از سران و راویان پرداخته شده است.

بخش دوم دارای چهار فصل به شرح ذیل می باشد:

فصل اول: احوال شخصیه: در این فصل با معطوف کردن نگاه مناقب و فضایل امام حسن علیه السلام در کتب تاریخی به چند بخش هم پرداخته شده که عبارتند از الف) نام گذاری امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام. ب) شباهت خلقی امام حسن علیه السلام. ب) زوج و طلاق بودن امام حسن علیه السلام و با دسته بندی و تحلیل روایات نتایج مربوطه ارائه گردیده است.

فصل دوم: دوران خلفا: در این فصل با بررسی روایات موجود پیرامون زندگانی و سیره امام حسن علیه السلام در دوران خلفای نخستین به بررسی برخی روایات پرداخته شده است مانند - شرکت امام در فتوحات عصر عثمان - شرکت امام در وداع با ابوذر - شرکت امام در وداع با ابوذر - فعالیت های سیاسی - فرهنگی و نظامی امام در دوره امیرالمؤمنین علی علیه السلام.

فصل سوم: دوران حکومت: در این فصل به بررسی روایات مکاتب تاریخی پیرامون چگونگی آغاز جنگ امام با معاویه و زمان آن و چگونگی شکل گیری قرارداد صلح پرداخته شده است.

فصل چهارم: پس از صلح تا شهادت: به بررسی کیفیت تعامل سیاسی امام با معاویه و نیز کیفیت شهادت حضرت امام حسن علیه السلام در روایات مکاتب تاریخی پرداخته شده است.

فصل اوّل:

کلیات، تعاریف

معنا و فایده‌ی تاریخ

درباره‌ی این که واژه‌ی تاریخ از چه ریشه‌ای گرفته شده، اختلاف نظر وجود دارد. شاید نظر غالب و مشهور این باشد که تاریخ از ماده‌ی «ارخ» به معنی وقت‌گزاری است^(۱). در تعریف این واژه نیز همچون بسیاری از تعاریف، سخن فراوان گفته شده که به نظر می‌رسد آن چه مهم است «علم به احوال گذشتگان و عبرت‌آموزی و کسب تجربه از آن است». بنابراین فایده‌ی اصلی علم تاریخ را می‌بایست عبرت‌آموزی دانست که در آیاتی از قرآن نیز به آن اشاره رفته است^(۲). کسب تجربه بخصوص برای زمامداران، خصوصیت دیگر آشنایی با تاریخ است. چنان که امیرمؤمنان علی علیه السلام به فرزندش امام حسن علیه السلام می‌فرماید:

«من گرچه به اندازه پیشینیان خود عمر نکرده‌ام ولی در اخبار و آثار آنان سیر کرده و اندیشیده‌ام به گونه‌ای که یکی از آنان به شمار روم و خوب و بد امور آنان را می‌دانم.»^(۳)

۱- اسماعیل بن حمار جوهری، الصحاح، تاج اللغة و صحاح العربیة، ج ۱، بیروت: دار العلم للملایین، ص ۲۰۰.

۲- سوره‌ی هود، آیه‌ی ۱۰۰؛ سوره‌ی آل‌عمران، آیه‌ی ۱۴۰.

۳- نهج البلاغه، نامه ۳۱ (و من وصیة له علیه السلام للحسن بن علی علیه السلام)، ترجمه جعفر شهیدی، چاپ چهاردهم، تهران:

شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۸.

جایگاه تاریخ در طبقه‌بندی علوم

با وجود اهمیتی که علم تاریخ دارد در قدیم به عنوان علم شناخته نمی‌شد و حکمای اسلامی نامی از آن در طبقه‌بندی علوم نبرده یا بندرت به آن اشاره نموده‌اند. حتی برخی آن را افسانه شمرده و بی‌اهمیت دانسته‌اند^(۱) از نظر تحصیل و تدریس، این علم جایگاه چندانی نداشت و تنها در میان روایات علوم دیگر دسترسی به آن وجود داشت. گویا اولین کسی که تاریخ را در ردیف دیگر علوم ذکر کرده است. خوارزمی در قرن چهارم است^(۲) البته بی‌مهری نسبت به این علم و عدم برخورد تخصصی با آن تا زمان حاضر نیز ادامه داشته است. دانشمندان در طبقه‌بندی این علم نظرات مختلف دارند چنان‌که برخی آن را از علوم عقلی و برخی علمی مستقل و برخی هم از علوم دینی دانسته‌اند^(۳).

تاریخ‌نگاری اسلامی

الف - اهداف و انگیزه‌ها

پس از ظهور اسلام و نزول قرآن، مسلمانان با حجم وسیعی از گزاره‌های تاریخی مواجه شدند. بخشی از آن مربوط به حوادث امت‌های گذشته و پیامبران آنها و بخشی مربوط به دوران حضور رسول الله ﷺ در میان مردم و دعوت و هجرت و غزوات آن حضرت بود. یکی از اهداف روی آوردن مسلمین به تاریخ و تاریخ‌نگاری، تفسیر و توضیح قرآن کریم و آیات تاریخی

۱- ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۱، بیروت: دار صادر، ۱۹۹۸۲م، صص ۳۰-۲۰.

۲- محمد کاتب خوارزمی، *مفاتیح العلوم*، حسین خدیو جم، چاپ دوم، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲، ص ۹۷ به بعد.

۳- ر.ک. صادق سجادی، *تاریخ‌نگاری در اسلام*، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۵، ص ۲۰.

آن بود^(۱). هدف دیگر پند آموزی از سرگذشت پیشینیان و کسب تجربه از حوادث روی داده برای اقوام و ملت‌های گذشته و همچنین مسلمانان صدر اسلام بود که اصل این عبرت‌گیری در کلام حق تعالی تأکید شده بود^(۲). اهمیّت وحی و کلام الهی و اهتمام مسلمانان به حفظ و یادگیری آن این دو هدف را تقویت می‌کرد. پس از قرآن، سنّت پیامبر و حدیث نبوی در درجه بالایی از اهمیّت قرار دارد و شناخت و تفسیر آن نیاز به اطلاعات تاریخی داشت^(۳). گذشته از آن که علم تاریخ و احوال رجال در نقد و بررسی احادیث و اخبار و زدودن آثار جعلی مؤثر است^(۴). از انگیزه‌های رواج تاریخ نگاری در میان مسلمانان را باید علاقه‌ی خاصّ عرب به حفظ انساب و بیان ایام و روزگاران مهمّ خود دانست^(۵). این موضوع که ریشه در دوران جاهلی دارد به جهت توضیح گرفتن اسلام در میان امتّ عربی، انگیزه‌ای برای ثبت وقایع تاریخ اسلام شد به گونه‌ای که هنوز هم بسیاری از تاریخ نگاران عرب و مستشرقان، تاریخ اسلام را همان تاریخ عرب قلمداد می‌کنند. نزاع‌های سیاسی و عقیدتی مسلمانان را باید عامل و انگیزه دیگری برای تاریخ نگاری اسلامی دانست^(۶) زیرا هر گروه و فرقه‌ای برای دفاع از مبانی خود به رویدادهای تاریخ اسلام بخصوص سیره پیامبر و خلفای نخست استناد کرد.

علاقه‌ی حاکمان مسلمین از جمله خلفا به تاریخ هم انگیزه‌ای دیگر برای ثبت وقایع و رویدادهای تاریخ اسلام بود^(۷). این موضوع هر چند سبب تدوین برخی کتب تاریخی شده است

۱- ارنولد توین، مختصر دراسة التاريخ، ج ۱، ترجمه فؤاد محمد شبل، چاپ اول، قاهره: لجنة التألیف والترجمة، ۱۹۶۰م، ص ۴۶۰.

۲- سوره‌ی هود. آیه‌ی ۱۲۰؛ سوره‌ی آل عمران، آیه‌ی ۱۴۰. ۳- صادق سجادی و عالم‌زاده، پیشین، ص ۷۰.

۴- فرانز روزنتال، علم التاريخ عند المسلمین، ترجمه صالح احمد العلی، بغداد: مکتب المثنی، ۱۹۶۳م، ص ۲۴.

۵- صادق سجادی و عالم‌زاده، پیشین، ص ۴۷.

۶- ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، رأیت عبدالله بن عباس معه الواح...، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۰ق، ص ۲۰۰.

۷- شاکر مصطفی، التاريخ العربی و المورخون، ج ۱، چاپ اول، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۹۳م، ص ۵۷ به بعد.

لیکن این اشکال را هم به دنبال دارد که زمینه‌ی جعل و تحریف روایات تاریخی را به نفع خلفا و حاکمان بیشتر کرده است.

ب - آغاز

نخستین مرحله‌ی تاریخ نگاری اسلامی را باید پیش از قرن دوم هجری دانست که توسط صحابه و تابعین انجام شد. عبدالله بن عباس و عبیدالله بن ابی رافع دو تن از متقدمان در این موضوع به شمار می‌روند. ابن سعد از الواحی سخن گفته که ابن عباس در آن سیره‌ی رسول خدا را می‌نوشته است^(۱). و ابن ابی رافع که کاتب علی رضی الله عنه بود کتابی به عنوان «من شهد من الصحابة مع امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام» نوشت^(۲).

معاصران ایشان «ابان» فرزند خلیفه سوم و «عزوة» فرزند زبیر هم به نقل روایات سیره و مغازی شهرت دارند^(۳). نسل بعدی تاریخ نگاران، مربوط به قرن دوم هستند چنان که گفته‌اند، زمان تدوین علوم اسلامی سال ۱۴۲ هـ.ق. است^(۴). ابن اسحاق قدیمی‌ترین سیره نویسی است که اثرش بر جای مانده و ابومخنف با آثار متعددی که تنها روایات آن در کتب فعلی موجود است، در این دوره می‌زیستند. نگارش تاریخ در آغاز با نقل حدیث آمیخته بود و بعدها گزارش تاریخ و منابع آن استقلال یافت بخصوص که تاریخ اسلام چیزی جز بیان سنت و سیره‌ی رسول گرامی صلی الله علیه و آله نبود و حتی نبردهای آن حضرت در قالب احادیث ذکر می‌شد و سپس با عنوان مغازی تفکیک گردید^(۵).

۱- عبدالعلیم عبدالرحمن خضر، المسلمون و کتابة التاريخ، چاپ دوم، بیروت: دار العالمیة للکتاب الاسلامی، ۱۴۱۵ق، صص ۶۹ به بعد.

۲- ابوالعباس شعبانی، رجال النجاشی، چاپ اول، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۳۱.

۳- همان، ص ۳۶۱.

۴- ذهبی، تذکرة الحفاظ، ج ۱، بیروت: دار الکتب العلمیة، بی تا، ص ۱۵۸.

۵- شاکر مصطفی، پیشین، ص ۴۹ به بعد.